

**წინაპართა სულიერი და მატერიალური კულტურის ასახვა
სენაკის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმიაში**

მოკლე შინაარსი

სენაკის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმიაში აისახა წინაპართა სულიერი და მატერიალური კულტურის, კერძოდ, ძველი, წარმართობის დროინდელი რწმენა და წარმოდგენები, ასევე ძველი ეკლესიების, კოშკებისა და ნაგებობების სახელები. ტოპონიმთა ამ ჯგუფის შესწავლა საინტერესოა ლექსიკური თვალსაზრისით. დასტურდება ორ და სამკომპონენტიანი ტოპონიმები, ზოგიერთი მათგანი ასახავს წარსულის უძველეს პერიოდს. სტატიაში მოცემულია ტოპონიმთა აღწერა.

Nana Sulava

**THE REFLECTION OF ANCESTOR'S SPIRITUAL AND MATERIAL
CULTURE IN THE MUNICIPALITY OF SENAKI TOPONYM**

In the municipality of senaki toponimy there was reflected ancestor' s spiritual and material culture, in particular the old pagan belief and performance, also the names of old churches, towers and buildings. In the aspect of lexical It was very interesting to study in this group of toponym. We can found here the toponyms with two or three components, the name of some of them is reflected from old period from the past and so these items are covered in the article.

შესავალი. ტოპონიმის ერთ-ერთ სახეობას ეკლესიონიმი ეწოდება (ბერძნ. ეკლესია „შეკრების ადგილი; ეკლესია“). პ. ცხადაიას თქმით, მასში ერთიანდება საკულტო წეს-ჩვეულებათა აღსრულების, რელიგიური თაყვანისცემის ადგილის, კერძოდ ეკლესიის, ნიშის, ხატის, საჯვარის, ცალკე მდგომი საკურთხევლის, წმინდა ქვის, სალოცავი ხისა თუ წყაროს სახელი (ცხადაია, 1988: 42; მისივე, 2005: 175). მ. ბერიძე აზუსტებს ამ განმარტებას და შენიშნავს, რომ პ. ცხადაიას მიერ მოხმობილი განმარტების მიხედვით ტოპონიმთა ეს სახეობა სცილდება ქრისტიანული შინაარსის სახელებს, რადგან „წმინდა ხის, ქვის ან წყაროს და მსგავს ობიექტთა სახელები ყოველთვის ქრისტიანული არ შეიძლება იყოს“ (ბერიძე, 2010: 3).

ზოგიერთი სოფლის სახელი თავისი წარმოშობით ეკლესიონიანია. საკუთარ სახელთა წარმოქმნის ერთ-ერთ გზას ტოპონიმათა მიგრირება წარმოადგენს. გეოგრაფიული სახელწოდების მიგრირება, ანუ გადატანა ერთი ქვეყნიდან შორეულ ან ახლო ქვეყანაში (რეგიონში) ხდება მაშინ, როცა ადგილი აქვს მოსახლეობის მასობრივ ადგილგადანაცვლებას ან ახალი რელიგიური აღმსარებლობის გავრცელება-დამკვიდრებას. საქართველოში ქრისტეს მოწამეობრივ ცხოვრებასთან დაკავშირებული არაერთი ადგილის სახელწოდებაა დამკვიდრებული. ასე, მაგალითად, იერუსალიმური სიწმინდეების სახელწოდებანი – **ბეთლემი, თაბორი, გეთსამანია, ბეთანია, ჯვარი, გოლგოთა, საბა განმწმინდელის მონასტერი** და სხვ., საქართველოშიც არაერთგან გვხვდება (მსჯელობისათვის იხ. ბერიძე, 2010: 3-5; ცხადია, „ქ. ო.“, VI, 2013: 297).

მსჯელობა, შედეგები. სენაკის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმაში ასახვა ჰპოვა წინაპართა სულიერი და მატერიალური კულტურის ისტორიამ.

იერუსალიმური ტოპონიმებიდან მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე დამოწმებულია **ბეთლემი**. ასე ეწოდება სოფელს ღეძაძამეს აღმინისტრაციულ ერთეულში, ტეხურის მარცხენა მხარეს, გურძემის შესართავთან. სოფლის სახელწოდების ადგილობრივი ვარიანტია ბერთემი. ბეთლემი ზ. დ. 140 მ-ზე მდებარეობს და მუნიციპალიტეტის ცენტრს, ქ. სენაკს 19 კმ-ით არის დაშორებული. მიერკავკასიის 1886 წლის კომლობრივი აღწერის ცნობარის მიხედვით ბეთლემი ოფიციალურად სოფლის სტატუსის მქონე დასახლებული პუნქტია და იმ დროისათვის უშაფათის სოფლის საზოგადოებაში შედიოდა (კეკელია, ოდიშარია, 2012: 14; ცხადია, VII, 2013: 56).

გ. ელიავას წიგნში წარმოდგენილია სოფლის სახელწოდების ხალხური ეტიმოლოგია: აქ დასახლებულ ბერს ბადები გაუშენებია, წყაროსწყალი ამოუყვანია და ადგილი წალკოტად უქცევია. შემდეგ ეს წალკოტი დადიანთა სამემკვიდრეო სამფლობელო გამხდარა (ელიავა, 1989: 123). გ. ბედოშვილის მიერ ჩაწერილი ხალხური მოტივაციის მიხედვით, ბერთემი ძველისძველი სოფელია. სენაკებში ცხოვრობდნენ ასაკოვანი ბერები. მაშასადამე, თითქოს, **ბერთემი – ბერთემი** იგივეა, რაც ძველისძველი თემი, ან ხნიერ ბერთა თემი (ბედოშვილი, 2001: 81).

მისაღები უნდა იყოს ზურაბ კიკნაძის მოსაზრება, **ბეთლემის** (_beTlexem „სახლი პურისა“), როგორც პალესტინური წარ-

მომავლობის სახელწოდების, სწორედ პალესტინიდან მიგრირების შესახებ (კიკნაძე, I, 1987: 98-103). გ. ბედოშვილის ვარაუდით ბეთლემი ჩვეულებრივი რელიგიურ-საკულტო მსახურების აღმნიშვნელი ერთეულია და უნდა წარმომდგარიყო ბეთლემისაგან... სამეგრელოში არსებული საკულტო ნაგებობის სახელი ბეთლემი შემდგომ სოფელს დარქმევია ბერთემის ფორმით (ბედოშვილი, I, 2001: 81). ამ მოსაზრებას იზიარებენ ი. კეკელია და დ. ოდიშარია: „მისაღებია მოსაზრება რელიგიურ-საკულტო მსახურების აღმნიშვნელი სიტყვა ბეთლემისაგან სოფლის სახელწოდების წარმომავლობის შესახებ. აქ უნდა მდგარიყო ბეთლემის სახელობის საკულტო ნაგებობა – ეკლესია, რაც შემდეგ სოფლის სახელად ქცეულა“ (კეკელია, ოდიშარია, 2012: 15). ბეთლემი ეწოდება ქალაქს იერუსალიმის სამხრეთით, იორდანიაში. სახარების ტრადიციის მიხედვით, სწორედ აქ დაიბადა იესო ქრისტე, ხოლო ქართული ტრადიცია ბეთლემს დავითის სამშობლოდ მიიჩნევს. „სოფლის სახელწოდება „ბეთლემიც“ ტოპონიმური მეტონიმის გზითაა მიღებული. ჩანს, რომ აქ იდგა ბეთლემის სახელობის ეკლესია, რაც შემდეგ სოფლის სახელწოდებად იქცა. ეს ბიბლიური წარმომავლობის ებრაული სიტყვა საქართველოში უშუალოდ იერუსალიმის გავლენით, ანალოგიით უნდა შექმნილიყო. **ბეთლემი** – **ბეთლემი**, იგივე „პურის სახლია“. ამ სახელწოდებით ცნობილია კიდევ რამდენიმე პუნქტი საქართველოში“ (კეკელია, ოდიშარია, 2012: 16). ასე, მაგალითად, ბეთლემი ეწოდება ნასოფლარს მესხეთში, ასპინძის მუნიციპალიტეტის სოფელ ოთასთან (ბერიძე, 2010: 5). შდრ.: ბეთლემური – სახნავი კაკასხიდში (საქ. ტოპ., 2003: 38).

მეორე სოფელი, რაც თავისი წარმოშობით ეკლესიონიმია, სენაკის მუნიციპალიტეტის ეკის ადმინისტრაციულ ერთეულში შემავალი სოფ. **უფალკარია**. „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მიხედვით უფალკარი მდებარეობს ეკის მთის დასავლეთ კალთაზე, მდინარე ცივის მარცხენა მხარეს, ზ. დ. 70 მ, სენაკიდან 17 კმ (ქსე, ტ. XI). პ. ცხადაია აზუსტებს სოფლის ადგილმდებარეობას: უფალკარი ეკუსქურსა და მის მარცხენა შენაკად ჭყონიაღელს შუა, უფალოხვამეს გარშემო მდებარეობს. ზემო უფალკარს და ქვემო უფალკარს ყოფს მათ შუა მდებარე საგრიგოლიო (ცხადაია, 2013: 26). XIX საუკუნის სარქივო დოკუმენტებში დამოწმებულია სოფლის სახელწოდების სხვადასხვა ვარიანტი: **უფალკარი**, **უფლისკარი**, **უფალი**

კარი, უფალის-კარი. ი. მეუნარგია ზუბის მაზრის სოფლებს შორის ასახელებს **უფალ-კარს** (მეუნარგია, 1939: 112; მსჯელობისათვის ვრცლად იხ. კეკელია, ოდიშარია, 2012: 80-81). „უფალკარი ეკლესიონიშია და სოფელში სალოცავის არსებობის მიმანიშნებელი, ხოლო შრომისკარი საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში განხორციელებული პოლიტიკის – კომუნისტური იდეოლოგიის ამსახველი ოიკონიშია, – წერენ ი. კეკელია და დ. ოდიშარია (იქვე: 81). წმ. გიორგის ხის ეკლესია მდგარა უფალკარში, საელიავეს უბანში, ეკის მთაზე, ჭყონიადელესა და საგუნიადელეს შუა. ეკლესია გასული საუკუნის 20-იან წლებში კომუნისტებს დაუნგრევიათ და სკოლა აშენებულიათ (ცხადაია, 2013: 27).

საერთოდ, მეგრულ ქრისტოლოგიურ ნომენკლატურაში ორ ნაკადს გამოყოფენ: ა) ქართულიდან ნასესხები და ტოპონიმიში დადასტურებული, და ბ) უშუალოდ ქართულიდან ნასესხები, ან თარგმნილ-კალკირებული სიტყვები (ცხადაია, 2013: 299-300). სენაკის მუნიციპალიტეტის ტოპონიმებიც შეგვიძლია ამ სახით დავაჯგუფოთ. ტოპონიმებში ფიგურირებს უშუალოდ ქართული საეკლესიო ენიდან შეთვისებული ისეთი ქრისტოლოგიური ტერმინები, როგორიცაა: ნათლისმცემელი (ვარიანტები: **ნათისცემი, ნაცმერი, ივანე ნაცმერი, ნაცმეი, ნაციცმელუ), მაცხოვარი** (ვარიანტები: მანცხვარი, მანცხოვარი), **მთავარანგელოზი** (ვარიანტები: **თავარანგელოზი, თარანგელოზი, თარანგილოზი**).

ნათისცემი/ნაცმერი/ივანე ნაცმერი გალავნით შემოზღუდული გორაა სოფ. საგუნოს საზღვართან, საადამიოში. ეს გორა წარმოადგენს ეკის მთის ჩრდილო-დასავლეთ განშტოებას და მასზე დგას იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესია. აღნიშნული გორა ნაცმერიშ სუკის სახელითაა ცნობილი.

გ. ელიავას „ეკის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში დამოწმებული აქვს ტოპონიმი „ნათმელი“, და მიუთითებს, რომ აქ დგას ნათლისმცემლის სახელობის სამნავიანი ბაზილიკა, ხოლო გალავნის ეზოში კოშკის პირველი სართულია შემორჩენილი (ელიავა, 1989: 86).

ნაცმეი – დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე დასახელებულია „მენჯის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში. გ. ელიავას მიერ ჩაწერილი გადმოცემა ამ ადგილზე მიუთითებს იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ძველი სალოცავის არსებობას (იქვე: 43).

ნათიცემელი ეწოდება სასაფლაოს სოფ. ქვედა სორტაში (ძველი სენაკის ადმ. ერთეული). აქ, ტეხურის მარჯვენა მხარეს, იოანე ნათლისმცემლის ხის ეკლესიის არსებობაზე მიუთითებენ (ცხადია, 2013: 245).

მანცხვარი – ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით აღნიშნავს „მაცხოვარს, მაცხოვნებელს“. მანცხვარი იგივეა, რაც „მაცხოვრის კარი“, ხოლო მანცხვარ-წკნელი უფლის ეპითეტია.

მანცხვარი „მაცხოვარი“ ეწოდება ეკლესიას და სასაფლაოს ს. ძველი სენაკის ცენტრში. მაცხოვრის შობის სახელობის გუმბათოვანი ეკლესია XIX საუკუნის შუა წლებშია აგებული.

მანცხვარკარი „მაცხოვრისკარი“ უბანია სოფელ ციხეთში, ქორცხანის სერზე, ნიშის სათავესა და ხობისწყლის ხეობას შუა. შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები, რაც მიუთითებს, რომ იგი მაცხოვრის სახელობისა ყოფილა. საბჭოთა პერიოდში ამ უბანს ზემოკარი ერქვა (ცხადია, 2013: 226).

მანცხვაროხვამე/ჩარტიაშ ოხვამე - ნაეკლესიარი ციხეთში, საჩარტიოში, ზემო ბიის საზღვართან.

მანცხოვარი „მაცხოვარი“ ეწოდება გორას და მასზე მდებარე ნაეკლესიარს სოფელ ღესაჯაიეში, საგაბუჩიოს უბანში (ღეძაძამეს ადმ. ერთეული).

გ. ელიავა „ეკის სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში ადასტურებს ტოპონიმ ნამაცხვარუს, ნასოფლარის, ეკლესიისა და სასახლის სახელწოდებად (ელიავა, 1989: 84, 86).

მაცხვარი „მაცხოვარი“ ნაეკლესიარი და სასაფლაოა ლეგვეშა და ეკუსქურს შუა, სოფ. უშაფათში.

თარანგელოზი, თარანგიოზი მეგრულში მთავარანგელოზის შესატყვისია (ქობალია, 2010: 313). დასტურდება ტოპონიმები:

თავარანგილოზი – ეკლესია, სასაფლაო ოხვამეკარში (ლეკოკაიე);

თარანგელოზი – ეკლესია, სოფლის მთავარი სასაფლაო ბუერის მთისძირას, საძიმცესქუოში (კვაუთი);

თარანგილოზი – ნაეკლესიარები, სასაფლაოები ქ. სენაკში, საკილასონიოში, საადანაიოში, ლეგოგიე-ნასაჯუსა და სხვაგან (ცხადია, 2013: 185).

თარანგიოზი – სასაფლაო, ნაეკლესიარი სოფ. გეჯეთში (იქვე);

მთავარანგელოზი - ნაეკლესიარი და სასაფლაო ს. მენჯში (ქ. სენაკი).

ფიქრობენ, რომ **მანცხვარ** – ტერმინის შემოსვლამდე სამეგრელოში არსებულ სათანადო სალოცავებს „ქირსეს“ უწოდებდნენ (ცხადია, ქ. ო., II, 2004: 223). შდრ. **ქირსემანცხვარი** „ქრისტეს მაცხოვარი“. ასე, მაგალითად, **დიდაქირსა//დიდაქირსე** ბორცვისა და ნაციხარ-ნაეკლესიარის სახელწოდებაა წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის სოფ. ღიაში. მის გვერდით მდებარე გზას და ფერდობს ჭიჭაქირსა ეწოდება (ცხადია, 2015: 76). **დიდა ქირსემ ეკოლ(?) // დიდაქირსემ შარა ეწოდება** საურმე გზას, რითაც მლოცველები აღიოდნენ სალოცავზე (იქვე). **დიდა ქირსემ ნაჯის(?)** ციხე-სიმაგრის ნაშთია დიდა ქირსეს გორაზე (იქვე).

ქირსე, ქრისტე „ქრისტე, ქრისტეშობა“ ფიგურირებს სენაკის მუნიციპალიტეტის რამდენიმე მიკროტოპონიმში. კერძოდ:

ქირსემ ოხვამე „ქრისტეს სალოცავი“ ეწოდება ბორცვს და სასაფლაოს სოფ. უშაფათში. პარალელური სახელწოდებაა ნაოხვამი.

ქირსემ ოხვამე//ქირსეშობაშ ოხვამე ჰქვია ეკლესიას ბეთლემის საზღვართან, ლეკარტოზიეში, რომელიც სოფ. მოხაშში მდებარეობს;

ქირსეშობაშ ოხვამე//ქირსემ ოხვამე/იესო ქრისტე ნაეკლესიარისა და სასაფლაოს სახელია ლეკირცხალიეში, ტყელას სუკის სერზე (ბეთლემი, ლეძაძამეს ადმ. ერთეული). გ. ელიავას მიერ „ლეძაძამეს სასოფლო საბჭოს“ ტოპონიმთა ნუსხაში დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე დასახელებული „ქრისტეშობა“ სწორედ ტყელაშ სუკის სერზე მდებარე ნაეკლესიარი უნდა იყოს (ელიავა, 1989: 125). მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ამ ადგილას მდგარი ქრისტეს შობის სახელობის ეკლესიის მედგამენი ყოფილან ბარკალაიები და კარტოზიები (ელიავა, 1989: 125).

იმანიერი//იმანიორი, პ. ცხადიას ცნობით, ეწოდება მაღალ გორას ეკლესიის ნანგრევებით, საფარცვანიოში, საფარდალასა და სადავითაიოს შუა, ბერდალ-ჟვანიაშ წყუს გამყოფ სერზე, სოფელ საადამიოში. უთუოდ ეს ეკლესია იგულისხმება 1707 წლით დათარიღებულ შეწირულების წიგნში, სადაც მოიხსენიება „ეკს ნათლისმცემლის საყდარი“ (კაკაბაძე, 1921: 97). 1733 წლით თარიღდება აფხაზეთის კათალიკოს გრიგოლ ღორთქიფანიძის გუჯარი, რაც გვაუწყებს, რომ ეკის მონასტერში –

იმანიერში მას ბერი დაუყენებია: „ამ მონასტერზედ ბერი დავაყენეთ და მისი სარჩო კაციან ალაგიან საწირავიან სალოცავიან ყოვლის ფერიანათ მიუჩინეთ და ერთი მოსახლე მოჯალაბე ჩვენი არს“ (კაკაბაძე, 1921: 142).

დავით დადიანისეული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის ცნობარიდან ირკვევა, რომ XIX ს-ის 30-40-იან წლებში იმანიერი სოფლის სტატუსით შედიოდა ზუბის მაზრაში (მეუნარგია, 1939: 112), რაც პ. ცხადაიას აფიქრებინებს, რომ ასე ერქვა დღევანდელ საადამიოს, ან მის ერთ-ერთ უბანს, ვინაიდან იოანე ნათლისმცემლის სახელობის მონასტერი სწორედ საადამიოს ტერიტორიაზე მდებარეობს (ცხადაია, 2013: 191).

გ. ელიავას მიერ ეკის სასოფლო საბჭოს ტოპონიმთა ჩამონათვალში ორგან დასახელებულ ტოპონიმ „იმანიორს“ არასწორი განმარტებები ახლავს: 1. იმანიორი თითქოს „ნანიორალია“, და 2. იმანიორში იდგა **მანცხვარიში ოხვამე** – მაცხოვრის ეკლესია (ელიავა, 1989: 80, 84). სინამდვილეში ამოსავალია იოანე ნათლისმცემელი: **ივანიერი** (იოანე ნათლისმცემლისა, -ერ სუფიქსით) – **იმანიერი** – **იმანიორი** (ცხადაია, 2013: 191).

გვხვდება სხვა ქრისტიან წმინდანებთან დაკავშირებული ეკლესიონიმებიც:

ბა(რ)ბალეკარი – სახნავი შუა ნოსირში. აქ მდგარა წმინდა ბარბარეს სახელობის ეკლესია, რაც შემდეგ მეზობელ სოფელ წყემში (აბაშის მუნიციპალიტეტი) გადაუტანიათ. იმავე სოფელში გეჯეთისკენ მიმავალი გზა ბარბალეკარიშ შარად იწოდება;

ბარბალეში ეწოდება ბორცვს ეკის მთის დასავლეთ კალთაზე, ნებინეხუსა და ზისხირგოლას შუა, სოფ. სახარბედიოში. აქვე მოედინება დეღე ბარბალეში - მდ. ცივის მარცხენა შენაკადი (ცხადაია, 2013: 141-142);

ბარბალეჭალე – სახნავები ფოცხოსა და პირველ ნოსირში (ცხადაია, 2013: 142);

წმინდა ბარბალა/ისულაშ ოხვამე ცხენიში – ნაეკლესიარი ისულაში; აქვე მინდორს ეკლესიასთან წმინდა ბარბალაშ მინდორი ჰქვია;

წმინდა ბარბალე – ნაეკლესიარი, სასაფლაო ტეხურგურქემის წყალგამყოფ სერზე, სოფელ ღესაჯაიეში (იქვე: 402).

ბარბალობას – წმ. ბარბალეს სახელობის დღესასწაულს აღნიშნავდნენ ძვ. სტილით 4 დეკემბერს. ქრისტიანული კალენდრის მიხედვით, ეს იყო წმ. ბარბალეს დღე. ამ დღეს იკ-

ვლებოდა საგანგებოდ ნასუქი ობარბაღე ნეზვი – წმ. ბარბაღელეზე შესახებელი. ეს წმინდანი მიაჩნდათ სულით დაავადებულთა მკურნალად. ბარბაღელეთის შეწირული სხვა მრავალი შესაწირავიც არსებობდა. წმ. ბარბაღელს სახელზე სალოცავში მისატან ყვავილწუნუს, შემკულს ფერადი ლენტეხით, **ობარბაღე ბეჭილია** ერქვა. იცოდნენ აგრეთვე ყვავილეხითა და თეთრ-წითელი ლენტეხით შემკული უღლის – **ობარბაღე უღუს** ყელზე შებმა. სულით დაავადებული და ზოგჯერ სხვა სენით შეპყრობილი ქალიშვილის ოჯახში კლავდნენ **ობარბაღე დეჯს** „საბარბაღო ღორს“. წმ. ბარბაღელეზე შესახებელი **ობარბაღე ჩხოუს** – საფურე ხბოს ან ფურს ასევე პატივით ზრდიდნენ. აკრძალული იყო მისი გაყიდვა ან გაცემა. შეწირვისთანავე ოჯახში ახალ შესაწირავს დააყენებდნენ და წმ. ბარბაღელს სახელზე წაღმა შეაბრუნებდნენ. შესაწირავის ერთ-ერთი სახეობა იყო ფერადი, უპირატესად წითელი და თეთრი, ორ არშინამდე ზომის ჩითის ნაჭრები ან სააღაბო თავსაფრები, რომელთაც საკრალურ, წმინდა ხეების ტოტებზე ჰკიდებდნენ, ან მიჰქონდათ სალოცავში, სადაც დაფარებად გამოიყენებდნენ ხოლმე სასულიერო მსახურები. წმ. ბარბაღელსათვის შესაწირ ამ ქსოვილს **ობარბაღე ჩინთი** ერქვა (ქობალია, 2010: 530);

წმინდა გიორგი – 1. ბორცვი ჯოღლევი; 2. ეკლესია, სასაფლაო ბეთლემში; 3. ნაეკლესიარი საკილასონიოს ცენტრში; 4. ნეკლესიარი, სასაფლაო ლესაჯაიეში. იგივე **წმინდა გიორგი** (ქობალია, 2010: 404-405);

წმინდა გიორგიშ ოხვამე – 1. ეკლესიები ციხეთსა და კოტიანეთში; 2. ნაეკლესიარები თეკლათში, შუა ნოსირში, სახარბედიოსა და პატარა ზანაში; 3. სასაფლაოები ძველ სენაკში, პირველ ნოსირსა და გეჯეთში... (იქვე: 405);

წმინდა გიორგიშ ოხვამე/საკალადარიშვილოშ სასაფლაო – სასაფლაო საკალადარიშვილოში (ქ. სენაკი);

მარნეშ ოხვამე – ერქვა სასაფლაოს ღემალანიეში, სოფელ მეორე მოხაშში, სადაც მდგარა მარიამ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია (ცხადია, VII, 2013: 228).

ორმოცი – ორმოცი წამებულის სახელობის ეკლესია ნოქალაქევი. ეკლესია თარიღდება V ს-ის II ნახევრით, ან VI ს-ის I ნახევრით (ჩუბინაშვილი, 1970: 101; ლეკვინაძე, 1974: 119). ეკლესიის ფერწერული დეკორი შეისწავლა ზ. სხირტლაძემ

და მოხატულობის თავდაპირველი ფენა VI-VII საუკუნეებით დაათარიღა (სხირტლაძე, 1987: 126-135).

იმ დროისათვის, რა დროითაც ნოქალაქევის ორმოცმოწამეთა სახელობის ეკლესიაა დათარიღებული, ორმოცი სებასტიელი მოწამე დიდი ხნის კანონიზირებულია, რასაც მოწმობს ჯერ კიდევ IV საუკუნეში შექმნილი ჰომილია ბასილი დიდისა – „ორმოცთა მოწამეთათვის“. ვ. სილოგავა ფიქრობს, რომ „V-VI სს-ში ორმოცი სებასტიელი მოწამის სახელზე ეკლესიის აგება საქართველოში და განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, ბიზანტიის ეკლესიასთან მისი მჭიდრო კავშირის გათვალისწინებით, სავსებით შესაძლებელია“ (სილოგავა, 1993: 155).

სტეფანეშ ოხვამე // სტეფანეშმინდა – ეკლესია სამაჭავაძიანოში (უფალკარი);

ქართული საეკლესიო ენიდან შეთვისებული ქრისტოლოგიური ტერმინი წმინდა მეგრულში გვხვდება **წიმდა, წიმიდე, წიმიინდა, წიმიინდე** ვარიანტების სახით.

ა. ქობალიას განმარტებით, **წიმდა** სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „წიმიდა, წმინდანი“ (შდრ. **წიმდა ზისხირიში** „წმინდა სისხლისა“, **წიმდა შურიში** „წმინდა სულისა“; **წიმდა წყარიში** „წმინდა წყლისა“) (ქობალია, 2010: 696). იმავე ლექსიკონში **წიმიდე, წიმიინდე** განმარტებულია როგორც „წმინდა, წმინდანი“ (შდრ. წმინდას „წმინდად, მკაფიოდ“); ასევეა განმარტებული **წინა** (შდრ. წინა კვირკვე „წმინდა კვირიკე“, წინაგოლა „მთაწმინდა“) (ქობალია, 2010: 697). **წმინდა, წმინდე** სიტყვებს კი ახლავს შემდეგი განმარტება: „წმინდა, წმინდანი; იხმარება ხატის მნიშვნელობითაც“ (ქობალია, 2010: 699).

ტოპონიმები:

წმინდა ბარბაღე – ნაეკლესიარი ლესაჯაიეში;

წმინდა გიორგი/წმინდა გიორგი – ნაეკლესიარი, სასაფლაო ტეხურ-გურძემის წყალგამყოფზე, ლესაჯაიეში;

წინაგიორგიშ ოხვამე „წმინდა გიორგის სალოცავი“ - სასაფლაოები ლეგოგინესა და საგაბესკირიოში;

წინატეხირი/ჭინატეხირი – სახნავი ტყეში, აბაშისპირიდან აღმოსავლეთით 1,5 კმ-ზე, ნაჭვიშ დაღის ნაპირას, გეჯეთში (ცხადაია, 2013: 402, 410);

წმინდა ანდრიაშ ოხვამე – ნაეკლესიარი, სასაფლაო სოფლის ცენტრში (ახალსოფელი);

წმინდა ივლიტემ ოხვამე // წმინდა კვირკვემ ოხვამე – ნაეკლესიარი პირველ ნოსირში;

წმინდა კვირკვემ ოხვამე // წმინდა ივლიტამ ოხვამე – ნაეკლესიარი სოფ. პირველ ნოსირში;

წმინდა სტეფანე – 1. ნაეკლესიარი მარაგანის მარჯვენა ნაპირას, საოდინარიოში; 2. სასაფლაო ნაეკლესიართ, სამაჭავარიანოში, სოფ. უფალკარში (იქვე: 405);

წმინდა ცხენ(დ)ა//ჭეფიშ ოხვამე//ცხენიშ ოხვამე//ცხენიში – სასაფლაო ეკლესიით, მოხაშის ცენტრში, ოღალუემის სათავესა და წიფანის გამყოფ სურკის სერზე (იქვე: 405).

აქვე მოვიხმობთ საილუსტრაციო მასალას სენაკის მუნიციპალტეტის ტოპონიდან:

წმინდა გიორგიშ ოხვამე/გოჭვილოხვამე – სასაფლაო გეჯეთში, საჯღამაიო-საკოხიოს უბანში. გადმოცემით, ეკლესია თურქებს დაუწვავთ. ამიტომ ჰქვია გოჭვილი „შემომწვარი“ (ცხადია, 2013: 161).

ოხვამე მეგრულში აღნიშნავს, როგორც სამლოცველოს, ეკლესიას, ისე სასაფლაოს, საგოდებელს (ქობალია, 2010: 558). ო. ქაჯაია განმარტავს: **ოხვამე (ოხვამეს)** სალოცავი, საყდარი; ეკლესია. იმოწმებს საილუსტრაციო მასალასაც: „**წოხოლეშე ოხვამე დო უკახალე სახარება...**“ (ყიფშ., გვ. 147 – წინიდან საყდარი და უკან სახარება... **ხეშქაგურიშორო მორჩქუ ჯვეშ ოხვამე წენდისური:** მასალ., გვ. 19 – ხელისგულივით მოჩანს ძველი საყდარი წალენჯიხური. ოხვამეშე ღურელი ვედირთუნი: ხალხ. სიბრ., გვ. 113 – ეკლესიიდან მკვდარი არ დაბრუნდებაო. **ფართას ქდობსქლად?დ ჩქიმი ოხვამეში კარი:** კ. სამუშ., ქხპს, გვ. 156 – ფართედ (ღიად) დარჩენოდა ჩემი სალოცავის კარი. შდრ. ლაზ. ხვამ: ოხვამზე ეკლესია (ნ. მარი)“ (ქაჯაია, 2002: 470).

ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით **ოხვამე დო ოწანაფე** იგივეა, რაც „ლოცვისა და რწმენის საგანი; სალოცავი და სამსხვერპლო; ტაძარი და ბოძონი“. **ოხვამეკარი** იგივეა, რაც „სამლოცველო, სალოცავი ნიში; კარის საყდარი“, ხოლო **ოხვამე** განმარტებულია, როგორც „სალოცავი ადგილი“ (ქობალია, 2010: 558, 559);

მენათი/ოხვამეკარი – ნაცმერის ეკლესიის კუთვნილი ტყეფურდობები გორის კალთაზე, ნაცმერის ჩრდილოეთით, სოფ. სააღამიოში (ცხადია, 2013: 231);

ნაოხვამ? „ნაეკლესიევი; ნასალოცავი“ - ფერდობი ნოტეხში (გახომელა);

ნაოხვამუ „ნაეკლესიევი“ – 1. ბორცვი საკილასონიოში; 2. მინდორი გეჯეთში; 3. სახნავი საოდიშარიოში. იგივე **შქეი-თჰეკტარიანი**; 4. ტყე კოტიანეთში, სადაც შემორჩეილია ნაგებობის ნაშთი; 5. შემაღლება სოფ. რეკაში; 6. ბორცვი მეტეერიის მარცხენა მხარეს, სერზე, კვაუთში. გადმოცემით, ალერტის ეკლესია აქ მდგარი და შემდეგ დაშლილი ეკლესიის ქვებით არის აშენებული (ცხადაია, 2013: 253);

ნაოხვამ(უ) – ბორცვი ქ. სენაკში (ცხადაია, 2013: 253).

ოხვამეკარი – 1. ბორცვი ფოცხოში; 2. მინდორი, სასაფლაო ბუერის მთის კალთაზე, კვაუთში; 3. საძოვარი რიონის ჭაღლაში, ისულაში; 4. სახნავი, სასაფლაო საადანაიოში; 5. უბანი კარიეთსა და სოფ. საკილასონიოს შუა, შუა ნოსირში და სხვ. (ცხადაია, 2013: 293);

ოხვამეკარი//ნაოხვამუ – ბორცვი ლეკოკაიეში;

ოხვამეკარი//ოხვამეფერდი – გორა სოფ. ზანას სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში;

ოხვამეფერდი – 1. გორა და სახნავი ფოცხოში; 2. ბორცვი ქ. სენაკში; 3. გორა, ნაეკლესიარი ლეგოგიე-ნასაჯუში; 4. ფერდობი ეკის მთის დასავლეთ კალთაზე, სახარბელიოში... (ცხადაია, 2013: 293);

ოხვამეშკარი – 1. ბორცვი, სასაფლაო დიდ ხორშში; 2. სახნავი პატარა ზანაში (იქვე: 293);

ოხვამეშ ფერდი – ფერდობი ლესაჯაიეში;

ოხვამეშ წყურგილე – წყარო, მარაგანის შენაკადი შუა ნოსირსა და საოდიშარიოში (იქვე: 294);

ტურაშ ნაოხვამუ – ტურაეების სასაფლაო დაბალთაში (ქ. სენაკი);

ჩეოხვამე „თეთრი საყდარი“ – ნაეკლესიარი, სასაფლაო გზის პირას, საჩიხოში (გახომელა);

ჯვარი სიტყვა მეგრულში აღნიშნავს, როგორც ჯვარს, ისე ხატს. **საჯვარო** მეგრულში აღნიშნავს, როგორც გზაჯვარედინს, ისე საჯვარეს, ჯვრის დასახელებებს; სამლოცველოს; საკურთხეველს; კარის ეკლესიას; ნიშს (ქობალია, 2010: 590). ჯვარი ფიგურირებს რამდენიმე ტოპონიმში:

საჯვარო//საჯვარო ოხვამე – 1. ბორცვი გურძემიის მარჯვენა მხარეს, ლეზარკალაიეში (ბეთლემი); 2. ერქვა ნიშს – ხის

მცირე ნაგებობას მდ. ცივის მარჯვენა მხარეს, საგვარამიოში (თეკლათი);

ქეჯვარი – ბორცვი კოტიანეთის საზღვართან, უჩაღალის მარჯვენა მხარეს, გახომელაში (ცხადია, 2013: 372). ქეჯვარს მეგრულში ორი მნიშვნელობა აქვს: 1. ჯვარ-სევასტიკა; 2. ქიაჩის ჯვრის სალოცავი. **ქეჯვარობა** ერქვა ქიაჩის ჯვრის ხატობის დღეს (ქობალია, 2010: 634).

ჯვარიშ ოხვამე – სასაფლაო ღესიგუეში (კვაუთი);

ჯვარიში „ჯვარისა“ – 1. მინდორი საკუჭასა და კადარს შუა, სოფ. ეკში, სადაც გადმოცემით, დაუსვენებიათ ხატი და გადაუციათ ყურსალები; 2. ნაცმერის ეკლესიისთვის შეწირული მინდორი საგუნოში (ცხადია, 2013: 426).

ჯვარკარი – მაღალი გორა ნაეკლესიართ, სოფლის ადმოსაღეთ ნაწილში, სოფ. საგუგუნაოსა და საადანაიოს გადასახედზე, შუა ხორში (ცხადია, 2013: 426).

ხატის „ხატის“ განმარტებას ო. ქაჯაიას ლექსიკონში ახლავს საილუსტრაციო მასალა: ხატიქ თქუა „ხატმა თქვაო“; **ხატის ქემიათამამესია დო ფიცში ყოთამა ქუდუჭყესია** „ხატს გაუთამამდნენ და ნაფოტის სროლა დაუწყესო“; **ჩხორო ხატიქ გიგაჭყორუა** „ცხრა ხატი გაგიწყრესო“ (ქაჯაია, 2002: 522).

ა. ქობალიას განმარტებით, **ხატდისა** და **ხატიშ დისა** იგივეა, რაც „ხატის მიწა, უნჯი მიწა, რომელიც ხატის საკუთრებას წარმოადგენდა“; **ხატიშ ტყა** ხატის ტყეა, რომელშიც შესვლა და ხის ჭრა იკრძალებოდა (ქობალია, 2010: 719). **ნახატული**, **ნახატური** იმავე ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ნახატარი, ხატის, ეკლესიის ნაქონი, ნაკუთენი; გაუქმებული სალოცავი (ქობალია, 2010: 520).

გ. ელიავას აზრით ხატმამულები იგივე საეკლესიო მამულებია (ელიავა, 1962: 45). ასეთი ხატის მიწები, ხატის მამულები სამეგრელოში ბევრგან ტოპონიმებადაა დადსტურებული. მაგალითად, **ხატმამუ(ლ)ი/ხატიშ დისა** – სამოსახლო ერუხაიეში, სოფ. ქვაითში; **ხატმამუ(ლ)ი** – ტყიანი ფერდობი სამაჯგაიოში, ნაოხვამუსთან, რაც ქვაითშია.

ი. კეკელია წერს, რომ მარტვილის მონასტრის სანახებში რამდენიმე ადგილი ხატის მამულის, ხატმამულის სახელით არის ცნობილი. აქ მოწვეულ მოსავალს ეკლესია განკარგავდა (კეკელია, 2009: 138); შდრ. **ხატიში დისა/ხატმამუი** – 1. ტყე სერგიეთში; 2. სახნავი ჭაბურთაში ...

გ. ელიავას წიგნში ტოპონიმი „ხატმამული“ დაზუსტებული ლოკალიზაციის გარეშე დასახელებულია ფოცხოსა და ლეძაძამეს სასოფლო საბჭოების ტოპონიმთა ჩამონათვალში. ლეძაძამეს „ხატმამულის“ განმარტებისას კი აღნიშნავს, რომ „ეს მამული ხატს აჩუქა გაბუჩიაშ“ (ელიავა, 1989: 120, 130, 131).

ხატიში დისა, გ. ელიავას მასალების მიხედვით, ერქვა საეკლესიო მამულს გეჯეთის სასოფლო საბჭოს ტერიტორიაზე (ელიავა, 1989: 64). ამავე სახელის მატარებელი ადგილი ძველ სენაკში წმინდა გიორგის ეკლესიის საკუთრებას შეადგენდა (ელიავა, 1989: 74).

ხატი სიტყვა დამოწმებულია აგრეთვე პ. ცხადაის სალექსიკონო მასალებში:

ხატიშდისა „ხატის მიწა“ – სახნავი ქუნიერის გვერდით, გეჯეთში (ცხადაია, 2013: 416);

ხატიშკარი – ტყე საჯვარო ოხვამესთან ბეთლემში (ცხადაია, 2013: 416);

ხატმამული – 1. მინდორი საძიმცესკოში, ერიშ ნოხორიშ სერზე, რაც სოფ. კვაუთშია (იქვე); 2. მინდორი ნადემუს ფერდობზე, შუა ხორშში; 3. სახნავი ალესიაშ დაღუს მარცხენა მხარეს, საკალანდარიშვილოში. აქვე წყაროს ხატმამულიშ წყურგილე ჰქვია (სენაკი);

4. ტყე უშაფათში, ოხვამეშ კარობას აღმოსავლეთით; 5. სასაფლაო, უწინ სახნავის სახელწოდება ღესაჯაიეში; 6. სახნავი დიდ ხორშში; 7. ტყე ოხვამეკართან, ლეეკაიეში და სხვ. მრ. (იქვე).

ჭალაგუნა/ჭალაგონა/ჭალაგუნა – სახნავი ცის მარჯვენა მხარეს, ჭალაში. საზიაროა საგაბესკიროსა და საწულეისკიროსთან (ცხადაია, 2013: 407, 423);

ჯგერაგუნა იგივეა, რაც „წმინდა აგუნა“. **ჯგერაგუნაშ ხემა** – ფუტკრის მფარველი ღვთაების ლოცვა სრულდებოდა ამადლების დღეს, წაბლის ან ბლის ქვეშ, შინ ან ხატის ტყეში. რიტუალის შესრულებისას იყენებდნენ თაფლის სანთელს, წაბლის ან ბლის შეშაზე მოხარშულ თაფლაკვერს და სანთლის არაყს. ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით აგუნა მიიჩნევა მწიფობის, მოსავლის ნაყოფიერების ღვთაებად, ღვინის ხატად (ქობალია, 2010: 8). აგუნას, ღვინის ხატის დღეობას **აგუნაშ ხატი** ერქვა და იმართებოდა ახალი წლის სადამოს, რომელიც ძველ სამეგრელოში სექტემბერში დგებოდა. იცოდნენ აგუნას გადაძახება სიმღერით (ქობალია, 2010: 8).

ჯგირაგუნას – ფუტკრისა და თაფლის ღვთაების რიტუალი აღწერილი აქვს კ. სამუშიას. ლოცვა იცოდნენ იმ ხის ქვეშ, სადაც კოლხური ფუტკრის თაფლით სავსე ფიჭები იყო. ენგურის ხეობაში, ტყაბდნერის „ტყეებდნიერის“ სახელით ცნობილ ადგილზე, ფაშტახირის დავაკებაზე ლოცვა იმართებოდა ახალი წლის მეორე, ფეხობის დღეს. მლოცველებს მიჰქონდათ ძირფართო და დიდი გოგრამწარა (მწარეკვანი), რასაც ყელის არეზე უკეთებდნენ ნახვრეტებს და ზედ წვრილად ჩამოქნილ სანთლებს ამაგრებდნენ. უხუცესი მამაკაცი ლოცვით მიმართვდა მდინარე ენგურს და შემდეგ ანთებული სანთლებით გოგრამწარას მდინარეში ჩასდგამდა. მისივე ცნობით, ჯგირაგუნას ლოცვა სცოდნიათ ნასოფლარ ხუდონის ცენტრის ზემოთ, ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ადგილას, რასაც „ქუა-ლაგვანი“ ერქვა. ამ ქვევრს შემდეგ მეხი დასცემია და გაბზარულა. ამის შემდეგ ლოცვაც შუწყვეტიათ. თვით ქვევრი ენგურჰესის მადლივი კაშხალის წყალსაცავში ჩაუშენებიათ (სამუშია, 1990: 125-126).

გ. ელიავას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მიხედვით **ჯგარაგუნა/ჯგერაგუნა** ფუტკრისა და თაფლის წარმართული ღვთაება და ამ ღვთაების სალოცავი დღეა (ელიავა, 1997: 394). ასეთივე განმარტებაა მოცემული ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ (ქაჯაია, III, 2002: 600). **ჯგერაგუნას/ჯგერეგუნას** განმარტებისას ო. ქაჯაია აღნიშნავს, რომ ესაა ფუტკრისა და მეფუტკრის ღვთაება. იმოწმებს ი. ყიფშიძის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ **ჯგერეგუნა** ანუ **ჯგერაგუნას** პატივსაცემად მეფუტკრეები ქრისტეს ამადლების დღეს ასრულებდნენ შეწირვის წესს – ოკუმაფში გილადვალას „საკმეველის ჩამოდებას“. საკმეველის გარდა შესაწირავად გამოიყენებოდა ელიფსური მოყვანილობის სიმინდის მჭადი ჭვიშთარი, რასაც ჭამდნენ წესის შესრულების ადგილზე, იმ მიზნით, რომ ფუტკარი ყრის დროს შორს არ გაფრენილიყო (ქაჯაია, III, 2002: 601).

ჯგაბარიონი // ჯგემარიონი – ბორცვი, სასაფლაო გურამიასა და ტეხურს შუა მდებარე ვაკეზე. შემორჩენილია გალავანშემოვლებული ეკლესიის ნაშთი (ბეთლემი). ჯგემარიონი ეწოდება აგრეთვე გორას, სასაფლაოს და ეკლესია ლეტკებჩეში, სოფ. მეორე მოხაშში. ფოცხოს სასოფლო საბჭოს ტოპონიმთა ჩამონათვალში გ. ელიავა ასახელებს ჯგემარიონს და გვთავაზობს ინფორმანტის განმარტებას: აქ იყო უძველესი სალოცავი ჯგეე მისარონისა, ჯგეე მარიონისა. წმინდა მისა-

რონი დიდ ღვთაებად მიაჩნდათ (ელიავა, 1989: 116). ლექსადამეს სასოფლო საბჭოს ტოპონიმთა ჩამონათვალში დასახელებულია ჯგემატიონის ეკლესია – საკულტო ადგილი ლექსადამეს გზისპირას, მიკოტახილის ბოლოს, ჯიხას ქვემოთ, მდინარე გურძემიას ნაპირას. გადმოცემით, აქ უხსოვარი დროიდან ქვის ნაგებობა მდგარა. მის ეზოშია დაკრძალული ნიკო დადიანი მეუღლესთან ერთად. **ჯგემატიონი** წმინდა მითრას, შემდეგ წმინდა მარიამის სალოცავია (ელიავა, 1989: 124).

ჯგემატიონის შესახებ მსჯელობას ვხვდებით გ. ელიავას ავტორობით 1971 წელს გამოცემულ წიგნში: ჯგემატიონი უძველესი წარმართული სალოცავის ქრისტიანულ სტილზე გაკეთებული ნაგებობის ნაშთია. ესაა ოთხთაღიანი ნაგებობა, რაც ნოქალაქევის ეკლესიის ეზოში დაცული სამლოცველო-სარიტუალო ნაგებობის მსგავსია. აგების სტილითა და თავისებურებით გ. ელიავა ორივე ძეგლს ერთ პერიოდს აკუთვნებს. თვით სახელწოდება **ჯგემატიონი** მითრას (მისრას) კულტიდან უნდა მომდინარეობდეს. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ რიტუალი დარჩა და მითრა წმინდა მარიამმა, ან კიდევ წმ. გიორგიმ ჩაანაცვლა (ელიავა, 1971: 73-74).

ა. ქობალია მიიჩნევს, რომ **ჯგემატიონი** მითრას საკულტო-სარიტუალო კერაა (ქობალია, 2010: 736). ჩვენი აზრით, ჯგემატიონის ამოსავალია ჯგე მარიამი „წმინდა მარიამი“. ჯგემატიონი მიუთითებს იმ ადგილზე, სადაც წმ. მარიამის ეკლესია იდგა, ან წმ. მარიამის ხატი იყო დასვენებული. **შდრ. ჯგერიანი** – სოფელი სამურზაყანოში, ქ. თბილისიდან 40 კმ-ზე. ჯგერიანი, გადმოცემით, თავდაპირველად ერქვა ტყით დაფარულ ფართო სერს, მდ. ოხურეიწყაროსა და ბებეშიას დალუს წყალგამყოფს. ამ სერზე შემორჩენილია ეკლესიის ნაშთი. ამ ეკლესიაში ესვენა ჯგემატიონის/ჯგემერიას ხატი, რაც, რა თქმა უნდა, იგივე **ჯ(გ)ემატიონი** „წმინდა მარიამი“ (ცხადაია, 2004: 225).

ჯგემა ეწოდება ხევს ლეგოგიეს აღმოსავლეთ ნაწილში, ერთვის მეტერიას მარჯვენა მხრიდან. პ. ცხადაია არ გამოორიცხავს, რომ ჯგემა ჯგემატიონის შემოკლებული ფორმა იყოს (იქვე: 425).

სენაკის მუნიციპალიტეტის ეკლესიონიმებიდან ყურადღებას იპყრობს **ჯგირელია** „წმინდა ელია“. ასე ერქვა მინდორს, წყაროს ეკის მთაზე, თაკადარსა და საჩიქობაშ გოლას შუა (ცხადაია, 2013: 425).

ფიქრობენ, რომ მეგრული ჯგირი, რაც დღეს „კეთილს“, „კარგს“ ნიშნავს, ძველად წმინდის მნიშვნელობით გამოიყენებოდა (შანიძე, „მაცნე“, №2, თბ., 1971). „ძველად“ გულისხმობს ქრისტიანობის პერიოდს, მაგრამ პაატა ცხადაიას მოსაზრებით, წარმართობის ხანაში „ჯგირის“ ძირითადი მნიშვნელობა „კეთილი“ იყო. ამის დასტურად მკვლევარი იმოწმებს მის მიერ მოძიებულ ტოპონიმ ჯგირელიას „წმინდა ელიას“. ებითეც „ჯგირის“ ძველი მნიშვნელობის დასადგენად პ. ცხადაია იმოწმებს ფუტკრის ღვთაების სახელს, ჯგერაგუნას. აქაც ჯგერი, ჯგირი „კეთილს“ უნდა ნიშნავდეს. პ. ცხადაიას ვარაუდით, „ჯგერაგუნა ნიშნავს „კეთილ აგუნას“. დღევანდელ მეგრულ მეტყველებაშიც გვხვდება სიტყვები, რომლებშიც - ჯგირ ფუძე აღნიშნავს „კეთილს“. მაგალითად: მოჯგირე „მოკეთე“, „ნათესავე“; ჯგირობუა „სიკეთე“ (ცხადაია, 2004: 226-227). ამას შეიძლება დაემატოთ **ჯგირ დღა** „დღეკეთილი; დღეკეთილობა; დარი“; **ჯგირიშ მახალბული** „კეთილის მსურველი, კეთილი განზრახვის მქონე“; **ჯგირიშ მორაგადე** „კეთილად მომხსენებელი, კარგის მთქმელი“; **ჯგირკიდირიში** „მკერდბედნიერი, სვიანი“; **გჯირიშ მაკეთებელი** „კეთილისმქმნელი“; **ჯგირსქუა** „კეთილშობილი“; **ჯგირშა!** „სასიკეთოდ!“ „სიკეთის ნიშანი იყოს!“...

ქრისტიანობის წიადში ჯგირი „კარგი, კეთილი“ ბერძნული ქრიტოლოგიური ტერმინის - ჰაგიოსის ეკვივალენტად ქცეულა. ამასთანავე, ჯგირი გეგე-სგან ფონეტიკურ გარდაქმნათა გზითაა მიღებული. **ჯგეგე, ჯგეგე** სიტყვასაც „წმინდას“ მნიშვნელობა შეუძენია (ცხადაია, 2004: 227).

ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით ჯგერი იგივეა, რაც კარგი, კეთილი; წმინდა (წმინდანის ებითეტი); კეთილშობილი, კარგა ძლიერი (ქობალია, 2010: 736). ჯგეგე და ჯგერგე იმავე ლექსიკონის მიხედვით წმინდა გიორგია (იქვე). ჯგერგეშია წმინდა გიორგის მონაა. **ჯგეგე**, ამასთანავე, ზოგადად აღნიშნავს „წმინდას, წმინდანს“. შდრ. **ჯგეგე თეთროსანი**, **ჯგეგე თოროსანი** „წმ. გიორგი „თეთროსანი“, „წმ. გიორგი „თოროსანი“; **ჯგეგე მარიაში** „წმ. მარიაში“; „წმ. გიორგი თეთრტაიჭოსანი“; **ჯგეგე ხანგარამი** „წმ. გიორგი ლახვროსანი (შუბროსანი)“ (ქობალია, 2010: 737).

ო. ქაჯიას განმარტებით საქონლის ღვთაებას, რომლის პატივსაცემად იმართებოდა დღესასწაული მირსობა, მეგრულში მირსა//მისრა ეწოდება. მკვლევარი იმოწმებს სათანადო სა-

მეცნიერო ლიტერატურას (ი. ყიფშიძე, ს. მაკალათია) და აღნიშნავს, რომ მირსობა სამეგრელოში იმართებოდა თებერვალში, დიდმარხვის დაწყებამდე, ხუთშაბათ დღეს. მირსას სწორავდნენ საგანგებოდ გამოზრდილ ღორს – ომირსეს (ქაჯაია, 2002: 283).

ა. ქობალიას მიაჩნია, რომ მირსა სინათლისა და ცეცხლის მბრძანებელი ღვთაებაა. **მირსა** „მზის, მთვარისა და ვარსკვლავების მეშვეობით ებრძვის ბნელ ძალებს, ამიტომ თვალის ჩინის მომნიჭებლადაც ითვლება“ (ქობალია, 2010: 45). **მირსათუთა**, მისივე განმარტებით მირსას თვეა, მირკანია, ხოლო მირსობა ღუმილის აღთქმას, მდუმარებაა, ხსენებაზე ტაბუს დადებაა. ასე იწოდება ღვთაება მირსას სახელობის დღე, რომელსაც აღნიშნავდნენ დიდმარხვამდე 24 დღით ადრე, ზოგან კი ნააღდგომევეს, ახალი კვირის სამშაბათს ან ხუთშაბათს. მირსობის ღოცვის ტექსტი ასეთია: **ღღარი მირსობაში მოხოჯუა, მა დო ჩქიმ ჩილ დო სქუას ბედი მეჩი, ბედნიერი დარინე, ირი აღიანი დო ჩალიანი ქუგაფართხი, ირი უბადო შარას, წყარს დოთხილე, სქან სახელი ხვამელი...** მირსობის მობრძანებაც, მეც და ჩემს ცოლ-შვილს ბედი მოგვეცი, ბედნიერად გვაძყოფე: ყველა სიავე და მოარული სენი გვაშორე, ბოროტება განგვიფრთხე, ყველა ავბედით გზაზე, წყალში დაგვიცავი, დაილოცოს შენი სახელი... მირსობას, ა. ქობალიას აზრით, ზოგან **მისარონობას**, ზოგან **ნირსობას**, ხოლო მირსას **მისარონს** უწოდებენ. სხვა მოსაზრებით მისარონობა იგივეა, რაც მესარნობა, წმ. გიორგი მოისარის დღე. მირსობის დღეს მირსონი, ანუ მირსაზე მლოცველი, მირსას მსახური ბავშვებს სათითაოდ შეულოცავდა. მირსაზე შესახელებული კვერების თვალეზე მიდება ან ჩვრით თვალეების ამოწმენდა თვალის ავადმყოფობისგან იცავდა ადამიანს (ქობალია, 2010: 451-452). **მირსასთან, მითრასთან** არის გაიგივებული საქონლის მფარველი წარმართული ღვთაება მისარონი, რომელსაც მოგვიანებით დაემატა ეპითეტი **ჯეგე** „წმინდა“; ასევე, წმინდა გიორგი მოისარი (იქვე: 452). მისარონობა, ისევე როგორც **მირსობა/მისრობა, მისარონის, მირსას** ხატის დღეობაა. „მისარონს თვალის განკურნებაცა და დავსებაც შეუძლია (გადმოცემით, მისარონკარის ხატმა - მისარონმა თვალეები დაუვსო მის გამტაცებელ თურქებს, რამაც ისე დააფრთხო ისინი, რომ თავადვე მოაბრძანეს უკან). ამიტომ, ამ დღეს თვალისჩინისთვის ღოცვაც აღევლინება. მისარონობა დღეს ორ სამირსო (ომირსე)

კვერს ჩინდაკარგულს თვალებზე მიადებდნენ და მისარიონის ხატს შესთხოვდნენ, განკურნეო“ (ქობალია, 2010: 452).

პ. ცხადაია იმოწმებს გაზეთ „ილორში“ გამოქვეყნებულ წერილს - „სათემო, საგვარეულო და საოჯახო სალოცავები სამეგრელოსა და აფხაზეთში“. წერილის ავტორი აღნიშნავს, რომ „კოლხეთში ნისლიანობა „ნირსობა“ მარტ-აპრილში იცის. სწორედ ამიტომ, ეს სალოცავი დიდმარხვამდე 24 დღით ადრე სრულდებოდა... ოჯახის უფროსი მუხის ხესთან აანთებდა სანთელს და ღმერთს ევედრებოდა, ნისლს არ გაენადგურებინა ხეხილის ბაღი“ („ილორი“, 23-30 აგვისტო, 2011). პ. ცხადაიას მართებული მოსაზრებით მირსობასთან ნირსობის ლექსიკური გაიგივება ცრუ ხალხურ ეტიმოლოგიად უნდა ჩაითვალოს. სინამდვილეში მირსობა ირანულ-სპარსული ღვთაება მითრას, მეგრ. მირსას, მისრას სახელობის დღეა (ცხადაია, 2015: 135). მკვლევარი ასევე არ იზიარებს მისარიონისა და მირსობის იგივეობის შესახებ არსებულ თვალსაზრისს (ო. ქაჯაია) და შენიშნავს, რომ სინამდვილეში მისრა//მირსა ინდურ-ირანული სამყაროდან შემოღწეული ღვთაებაა (მითრა-მისრა-მირსა), ხოლო მისარიონი//მისარონი „მოისარე“ წმინდა გიორგის ერთ-ერთი ეპითეტია. „საგულისხმოა, რომ ქრისტიანობა 3-4 საუკუნე ებრძოდა მითრაიზმს და საბოლოოდ მხოლოდ V საუკუნისათვის გაიმარჯვა“ (იქვე: 135).

თუკი **მისარონს, მისარონს** წმინდა გიორგი მოისართან გავაიგივებთ, **მაშინ ჯეგე თეიროსანის, ჯეგე თოროსანის, ჯეგე ჩეცხენამისა და ჯეგე ხანგარამის** მსგავსად, **ჯეგე მი-სარონი, ჯეგე მისარონი** წმ. გიორგის ერთ-ერთ ეპითეტად უნდა მივიჩნიოთ და გამოვრიცხოთ მისი კავშირი შინაური საქონლისა და მონადირეთა მფარველი ღვთაების – მირსას, მისრას სახელთან.

აქვე დავასახელებთ საილუსტრაციო მასალას სენაკის მუნიციპალიტეტის მიკროტოპონიმიდან:

მისარონი/მისარონი – ბორცვი და სასაფლაო ტეხურის ნაპირზე, სერზე, სოფ. ღვსაჯაიეში;

მისარიონკარი – ღვინჯილიების, ყურაშვილებისა და ჯოლოგუების სალოცავი სოფ. ფოცხოში;

მისარონი – 1. ბორცვი, სასაფლაო ფოცხოში, სოფ. მეორე მოხაშის საზღვართან, ხანჯარისა და მირგატიადლის წყალგამყოფ სერზე; 2. სახნავი, ნაეკლესიარი ჯიხირში, გეჯეთის ადმ. ერთეულის ტერიტორიაზე (ცხადაია, 2013: 236-237).

გ. ელიავა გეჯეთის ტოპონიმთა ჩამონათვალში ასახელებს **ნაონგამუს/ჯეგემარონს** – საკულტო ადგილს მდ. აბაშის პირას. აქ მდგარი ცაცხვის სამი ხე ჯეგემისარონის კუთვნილ ხეებად მიაჩნდათ. მახვეწრებს აქ სცოდნიათ ჩამოლოცვა. მიჰქონდათ ფული, ნემსები, სანთელი, მოჰყავდათ მამლები, თიკნები და სხვ., და სწირავდნენ სალოცავს. ფესშიშველა მოსული მლოცველები ითხოვდნენ ჯანმრთელობასა და დღეგრძელობას. **ჯეგემისარონი, ჯეგემარონი** მითრას სალოცავი ადგილია (ელიავა, 1989: 64). გ. ელიავა იმავე სოფელში ასევე ასახელებს ტოპონიმ მისარონს და იმოწმებს ინფორმანტ სამსონ ლუკას ძე თურქიას ნაამბობს: აქ, მირსას, მისრას სალოცავი ყოფილა და პატარა ეკლესია მდგარა. ცაცხვის ხეების ძირში იდო დიდი ქვა, ხოლო ამ ქვაზე ზედ შემოდებული ყოფილა მრგვალი და თლილი ქვა. მას „მალაზონის ქვას“ ეძახდნენ. ქვასთან სცოდნიათ ლოცვა თვალის ტკივილის დროს და შესაწირავის სახით წვრილი ფულის მიტანა (ელიავა, 1989: 65).

მსგავსი გადმოცემა ჩაუწერია პროფ. პაატა ცხადაიას: ფართო ლოდზე აღმართულ, კაცის სახის მქონე მომცრო ლოდთან დებდნენ ფულს, ანთებდნენ სანთელს, იწერდნენ პირჯვარს და შესთხოვდნენ ჯანმრთელობას“ (ცხადაია, VII, 2013: 236).

მისარონიშ ოხვამე – სასაფლაო კადარდალსა და მენჯღალის წყალგამყოფზე, სოფ. დიდ ხორშში. სახელწოდება მიუთითებს ამ ადგილას მისარონის სალოცავის არსებობაზე.

კაპუნია ეწოდება სერს ნიშიის სათავესთან, სოფელ ციხეთში (ცხადაია, 2013: 195).

გ. ელიავა შენიშნავს, რომ **კაპუნობის** დღესასწაული იცოდნენ ყველიერის წინა ხუთშაბათს. ამ დღეს მოსავლისა და საქონლის ნაყოფიერებაზე ლოცულობდნენ (ელიავა, 1997: 193).

ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მიხედვით კაპუნია იმ კერპის სახელწოდებაა, რომელიც მარტვილის მონასტრის ადგილას იდგა. ჩუგუნისგან გაკეთებული კაცის ღია პირში ქურუმები ათავსებდნენ კერპისათვის შეწირულ ცოცხალ ბავშვებს. კაპუნიას წარმართულ დვთაებას სწირავდნენ **ოკაპუნეს**, ე. ი. საკაპუნო ღორს (ქაჯაია, 2002: 108).

იმავე ლექსიკონის მიხედვით კაპუნობის დღესასწაული დიდმარხვის დაწყებამდე 10 დღით ადრე იმართებოდა კაპუნიას პატივსაცემად. ადამიანის მსხვეპლის ნაცვლად, ამ დღესასწაულისათვის, კლავდნენ საგანგებოდ გასუქებულ ღორს, წარ-

მოთქვამდნენ სათანადო ღოცვას. ო. ქაჯაია იქვე იმოწმებს პროფ. სერგი მაკაღათიას ეთნოგრაფიულ მასალასაც: ყველიერის წინაკვირას, ხუთშაბათ საღამოს სამეგრელოში იხდიდნენ კაპუნობას და მსხვერპლად სწირავდნენ კურატს (ქაჯაია, 2002: 108; მაკაღათია, 1941: 307).

ოკაპუნე იგივეა, რაც საკაპუნე: მ. კვიციანის ცნობით იგი ითვლებოდა ღორ-კამეჩის ღვთაების სალოცავად. ო. ქაჯაია იმოწმებს საიდუმლოებებს მასალას: „ოკაპუნე ღეჯი (კერი) საკაპუნე ღორი (კურატი). **ოჭმარეს გეირჩქნდნა ოკაპუნე კერიცალო** „დიდას შემოგეყრებიან (გაგიხნდებათ) საკაპუნე კურატივით“. **ყანჭის ოგვანუანქინი, ღეჯი გაფუნო ოკაპუნე** „აბრეშუმის ჭიას რომ ასუქებ, ღორია საკაპუნე“ (ქაჯაია, 2002: 429).

ა. ქობალიას „მეგრული ლექსიკონის“ მიხედვით კაპუნია წარმართული ღვთაებაა, ცეცხლისა და სინათლის მბრძანებელი. წარმოდგენილი ჰყავთ ფრინველის ან სპილენძის კაცის სახით. ფრინველში გასხეულებული კაპუნია გრიფონის მსგავსი არწივისთავიანი არსებაა და ზესკნელში ცხოვრობს, ამიტომ სრულდება კაპუნობა **ცაშხას**, ცის დღეს, ხუთშაბათს, ყველიერში. სპილენძის კაცის სახით წარმოდგენილ კაპუნობას დიდი პირი აქვს და ყბებს აკაპუნებს. მისი გულის მოსაგებად იკვებება საკაპუნო ღორი, ადრე სწირავდნენ ბავშვებს“ (ქობალია, 2010: 354). იქვე, კაპუნობასთან დაკავშირებით ა. ქობალია შენიშნავს, რომ კაპუნობას სახელობის წარმართული დღესასწაული „აღინიშნება დიდმარხვამდე 16 დღით ადრე, ყველიერის წინა კვირას, ბორსობის მომდევნო ხუთშაბათს. სწირავდნენ **ოკაპუნე**, კაპუნიაზე შესახელებულ ღორს, სისხლს მიწაზე აქცევდნენ“ (ქობალია, 2010: 354).

სენაკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მრავალი ისტორიული ძეგლი და ადგილია. გეოგრაფიულმა სახელწოდებებმა შემოგვინახა ცნობები ზოგიერთი ისტორიული ნაგებობის შესახებ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია მოსაზრება, რომ ეგრისის სამეფოს დედაქალაქი იყო **ნოქალაქევი-არქეოპოლისი**. ნოქალაქევის ადმინისტრაციულ ერთეულში შემავალი ერთი სოფელი დღესაც ჯიხას სახელს ატარებს. ციხე-სიმაგრეების სახელწოდებებში ხშირად ფიგურირებს საზოგადო სიტყვა ჯიხა „ციხე“. ტოპონიმებია:

თურქევიშ ჯიხა „თურქების ციხე“ – ნაციხარი ს. საჩიქობავოს საზღვართან, ძველ სენაკში. ხალხური გადმოცემა ციხის აგებას „დიდი თურქობის“ პერიოდს უკავშირებს.

რამიმ ჯინა//ფაჩოსქუაღეფიმ ჯინა//ჯინა – ნაციხარი უბადო მიკოლის გვერდით, ნოქაღაქვევის საზღვართან, ს. კოტიანეთის ჩრდილოეთით, უნაგირას მთის ერთ-ერთ შვერიღზე. ციხის მახლობლად მიწას ფლობდა რამი ფაჩოშვილი. ციხის ნაშთი დგას საარახამოსა და ეკის მთის კალთებს შუა, საფაჩოსკუოში, ფერდობზე. ფაჩოსკუა ფაჩოშვილის ადგილობრივი მეგრული ვარიანტია. ტოპონიმის პარალელური ფორმა ფაჩოსქუაღეფიმ ჯინა „ფაჩოშვილების ციხე“ იმ ვითარების ამსახველია, რომ ნაციხარი ფაჩოშვილების უბანში დგას. ძეგლს 1982 წელს მიაკვლია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მუღმიმომქმედმა ნოქაღაქვევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, ხოლო არქეოლოგიური სამუშაოები წარმოებდა 1983 წლიდან. კოტიანეთის ციხე პ. ზაქარაიას აზრით ეგრისის სამეფოს ცენტრალური ნაწილის დაცვის სისტემის ერთ-ერთი რგოლი იყო. „ამ სისტემაში შედის როგორც ციხე-ქაღაქი, ისე დიდი ციხეები და მცირე მასშტაბის საღაზვერუო ციხეებიც. ამ უკანასკნელთა კატეგორიას მიეკუთვნება კოტიანეთიც (მისი სიგრძე-სიღანეა: 16, 4 – 23, 2)“ (ზაქარაია, 1993: 49). ციხე აგებულია კოლხეთის დაბლობის მოსაზღვრე მთების დასაწყისში მდებარე მცირე გორაზე. აქ უნდა გაეგლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით მიმავალ გზას, ნოქაღაქვეზე გაეგლით. ციხე აუგიათ რელიეფის თავისებურებათა გათვალისწინებით: მისი გეგმა ირეგულარულია და დაგრძელებულია დასავლეთ-აღმოსავლეთის ხაზზე. ციხე შედგება გაღავნის, სწორკუთხა გეგმის, 4-5 მ-ის სიმაღლეზე შემორჩენილი კოშკისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში მდგარი პატარა ზომის (6, 2-8, 4 მ) ეკლესიისაგან. ციხის გაღავნისა და კოშკის მშენებლობისთვის სანახევროდ გათლილი მოზრდილი ქვა გამოუყენებიათ. „გაღავნის შიგნით და გარეთ, გათხრებისას გამოვლენილი მცირერიცხოვანი არქეოლოგიური მასაღა არ იღლევა კონკრეტულ თარიღს, ზოგადად კი IV-VI საუკუნეებით თარიღდება. თვით ციხეც, ყვეღა თავისი მონაცემით, იმავე დროისაა, ე. ი. ეგრისის სამეფოს მაღალი პერიოდისა“ – წერს პ. ზაქარაია (ზაქარაია, 1993: 50).

შხეფის ჯინა „შხეფის ციხე“ – შუა საუკუნეების ციხე-სიმაგრე ქ. სენაკის მახლობლად, 3 კმ-ის მანძიღზე, სენაკი-მარტვიღის საავტომობილო გზის მარცხენა მხარეს, მთაზე. შემორჩენიღა გაღავანი და კოშკი. ფერდობი, რომღის თავზეც ციხეა აგებული, ჯინაფერღის სახელით არის ცნობიღი.

საკალანდარსქუომ ჯინა – გალავნით შემოზღუდული კოშკი ქალაქის ცენტრალურ ნაწილში.

ჯინახუტა – ციხის ნაშთი მდ. ცივის მარჯვენა მხარეს, ს. ხორშში.

ჯინა ტოპონიმებად დასტურდება აგრეთვე ს. საადანაიოსა და საგუგუნავოში, ორივეგან გორის სახელწოდებად, თუმცა ციხის ნაშთი არსად ჩანს (ცხადაია, 2013: 427).

ნაჯიხუ „ნაციხარი“ ეწოდება ბორცვებს ზედა სორტასა და უფალკარში, ხოლო **ნაჯიხუ/ბულიშჯინჯი** წყლიანი არხით შემოვლებული მაღალი ბორცვია ანდიათის დასავლეთით, ს. სირიაჩქონში. **ნაჯიხური** ეწოდება ციხის ნაშთს ნახურის მარჯვენა მხარეს, საქანთარიოში, რაც ს. ძველ სენაკშია. გითოკირილი „ამოკირული“ გამოქვაბულია ნაცმერის სუკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე, ს. საადამიოში. აქედან გამომდინარე დღეს **გითოკირილიშ დალუ/ციტუნიაშ დალ** ჰქვია. გამოქვაბულის შესასვლელი ქვითკირით არის ამოშენებული, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ გვიან შუა საუკუნეებში იგი ადგილობრივი მოსახლეობის თავდაცვით სასიმაგრო საფარს წარმოადგენდა.

ტოპონიმებს ცნობები შემოუნახავთ ისტორიული ხიდების შესახებ. **გოკირილი** „შეკრული, შემოკირული“ ეწოდება ხიდის საფუძველს მდ. ცივზე, ს. ბათარიაში. გადმოცემით, თათრებს ხიდის გაღება განუზრახავთ, მაგრამ მათთვის რუსებს მოუსწრიათ და განზრახვის სისრულეში მოყვანა ვერ მოუსწრიათ.

დასკენა. წინაპართა სულიერი და მატერიალური კულტურის ისტორიის შესასწავლად გეოგრაფიული სახელწოდებები და ხალხური გადმოცემები მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია. ტოპონიმი მიუთითებს იმაზე, თუ რას ეწოდება ესა თუ ის სახელი – საკულტო წეს-ჩვეულებათა აღსრულების, რელიგიური თავყანისცემის ადგილს (კერძოდ ეკლესიას, ნიშს, ხატს, საჯვარეს, ცალკე მდგომ საკურთხეველს, წმინდა ქვას, სალოცავ ხეს, წყაროს) თუ ისტორიულ საერო ნაგებობას (ციხე, კოშკი, ციხე-გალავანი, ციხე-ქალაქი, ციხე-დარბაზი...).

გამოყენებული ლიტერატურა:

ბედოშვილი, I, 2001 – ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. ტ. I, თბ., 2001.

ბერიძე, 2010 –ბერიძე, ტაძრები და სახელები. თბ., 2010.

ელიავა, 1971 – ელიავა გ, აბაშისა და ტეხურის ხეობების ისტორიული ღირსშესანიშნაობანი, თბ., 1971.

ელიავა, 1989 – ელიავა გ., სენაკის რაიონის ტოპონიმია. თბ., 1989.

ზაქარაია, 1993 – ზაქარაია, ნ. ა., III, 1993 - პ. ზაქარაია, ნოქალაქევი 1983-1988 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში. კრ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“. III, არქეოლოგიური გათხრები (1983-1989). თბ., 1993.

კაკაბაძე, 1921 – კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წიგნი I, ტფ., 1921.

კეკელია, 2009 – კეკელია ი., მარტვილის ტოპონიმია. თბ., 2009.

კეკელია, ოდიშარია, 2012 – ი. კეკელია, დ. ოდიშარია, სენაკის რაიონის დასახლებული პუნქტების სახელწოდებანი. ქუთ., 2012.

კიკნაძე, 1987 – ზ. კიკნაძე, საკრალური ტოპონიმია. კრ. „ონომასტიკა“. I. თბ., 1987.

მაკალათია, 1941 – ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბ., 1941.

მეუნარგია, 1939 – ი. მეუნარგია, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და დავით დადიანი. მასალები და დოკუმენტები სოლ. ცაიშილის რედაქციით. ტფ., 1939.

სამუშია, 1990 – კ. სამუშია, კოლხეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი ზეპირსიტყვიერებაში. წგნ. ქართული ზეპირსიტყვიერება. მეგრული ნიმუშები. თბ., 1990.

საქ. ტოპ., III, 2003 – საქართველოს ტოპონიმია (მასალები). ქვემო იმერეთი. ტ. III. თბ., 2003.

სილოგავა, ნ. ა., III, 1993 – სილოგავა ვ., „ნოქალაქევის ქვეყნის“ ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან. კრ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, III. არქეოლოგიური გათხრები 1983-1989“. თბ., 1993.

სხირტლაძე, 1987 – სხირტლაძე ზ., ნოქალაქევის „ორმოც-მოდამეთა“ ეკლესიის თავდაპირველი დეკორის შესახებ. კრ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, არქეოლოგიური გათხრები. 1978-1982“. თბ., 1987.

ქაჯაია, 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. II, თბ., 2002.

ქაჯაია, 2002 – ო. ქაჯაია, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი. ტ. III, თბ., 2002.

ქობალია, 2010 – ა. ქობალია, მეგრული ლექსიკონი. თბ., 2010.

შანიძე, „მაცნე“, №2, 1971 – ა. შანიძე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგერაგ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“. ენისა და ლიტერატურის სერია, №2, თბ., 1971.

ცხადია, 1988 – ცხადია პ., ონომასტიკურ ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონი. თბ., 1988.

ცხადია, 2004 – ცხადია პ., ტოპონიმი ჯგერიანი და ზოგი ქრისტოლოგიური ტერმინის გავრცელების საკითხისათვის. კრ. „ქართველური ონომასტიკა“, II, თბ., 2004.

ცხადია, 2005 – ცხადია პ., ონომასტიკის შესავალი. თბ., 2005.

ცხადია, 2013 – ცხადია, ქრისტოლოგიური ნომენკლატურა მეგრულ ტოპონიმიაში. კრ. „ქართველური ონომასტიკა პ.“, VI, თბ., 2013.

ცხადია, VII, 2013 – ცხადია პ., წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი. თბ., 2015.

ჩუბინაშვილი, 1970 – Чубинашвили Г., К вопросу о Нокалакеви. იხ. მისი Вопросы истории и искусства, Тб., 1970.

ლექვინაძე, 1974 – Леквинадзе В. А., Базилика Археоролиса. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XXX-, III, თბ., 1974.